

Witold Wołodkiewicz

Gaius weroneński odzyskiwany

Palestra 58/3-4(663-664), 242-247

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Les maximes anciennes sont l'esprit des siècles...

Witold Wołodkiewicz

GAIUS WERONEŃSKI ODZYSKIwany

Gaius, jurysta ze szkoły Sabinianów, żyjący i tworzący w II wieku n.e., jest wciąż postacią zagadkową. O jego osobie, pochodzeniu i obszarze działania można snuć jedynie bardziej lub mniej prawdopodobne przypuszczenia. Nieznane jest jego nazwisko, lecz jedynie imię, co prowadziło do powstawania różnych hipotez w odniesieniu do osoby Gaiusa. Niektórzy utożsamiają jego Instytucję z przeredagowanym dziełem Gaiusa Cassiusza Longinusa, jurysty żyjącego w I w. n.e.

Pomimo że Gaius pozostawił liczne prace¹, nie był często powoływany przez współczesnych mu prawników. W okresie poklasycznym Gaius zaczął być traktowany jako jeden z czołowych jurystów, a jego główne dzieło, *Institutionum commentarii quattuor*, stało się modelem elementarnego podręcznika do nauczania prawa. Ustawa Teodozjusza II o cytowaniu wymienia go jako jednego z pięciu prawników – wraz z Papinianem, Paulusem, Ulpianem i Modestynem – cieszących się najwyższym autorytetem². Powodzenie Gaiusa – a przede wszystkim jego Instytucji – w okresie poklasycznym wynikało z zamiłowania tego jurysty do systematyzacji, co było niezbędne przy tworzeniu zbiorów prawa. Wprawdzie przedstawianie materiału w głównych częściach kodyfikacji justyniańskiej (Digestach i Kodeksie) było oparte na wywodzącej się z praktyki systematyce edyktu pretorskiego, to w Instytucjach Justyniana, części kompilacji poświęconej dydaktyce prawa, został przyjęty schemat Instytucji Gaiusa. Był to schemat oparty na definiowaniu przez podziały (*definitiones per divisionem*). Idea takiego przedstawiania prawa w Rzymie pochodziła od Cicerona, który – jak wiadomo – był autorem pracy *De iure civili in artem redigendo*.

¹ Poza opracowaniami podręcznikowymi (*Institutiones, Res cottidianae*) Gaius napisał komentarze (do ustawy XII tablic, do edyktu pretora miejskiego i prowincjonalnego, *ad Legem Iuliam et Pappiam Poppeam, ad senatum consultum Tertulianum* oraz *Orfitianum*), a także prace monograficzne.

² C.Th. 1,4,3 Impp. Theod. et Valentin ad senatum urbis Romae: *Papiniani, Pauli, Gai, Ulpiani atque Modestini scripta universa firmamus ita, ut Gaium quae Paulum, Ulpianum et ceteros comitetur auctoritas lectionesque ex omni eius corpore recitentur.*

Arpinata wyrażał też niejednokrotnie ideę przedstawienia prawa według podziałów na *genera et species*³.

Gaius, skromny nauczyciel prawa, zastosował w sposób konsekwentny wskazówkę Cicerona, dzieląc przedstawiany materiał na *genera et species*. Starał się traktować te podziały jako zupełne, używając takich określeń jak: *omne ius, summa divisio, quaedam praeterea, duo genera* itp.⁴

Wartość dydaktyczna Instytucji została doceniona: były one obowiązującym podręcznikiem do nauczania prawa w okresie przed kodyfikacją Justyniana. Również Justynian docenił wartość dzieł Gaiusa, określając dwukrotnie autora Instytucji mianem *Gaius noster*. Podawał również Instytucje Gaiusa jako najważniejsze źródło Instytucji justyniańskich⁵.

Stworzenie przez Justyniana nowego podręcznika do nauczania prawa spowodowało, że wcześniejsze teksty o znaczeniu dydaktycznym straciły na znaczeniu i przestały być przechowywane w bibliotekach. Teksty Instytucji Gaiusa, które musiały licznie krążyć w szkołach prawa przed Justynianem, stały się bezużyteczne po zrehabilitowaniu Instytucji justyniańskich. Cenny pergamin mógł być wykorzystywany do bardziej użytecznych celów. Przykładem może być odkryty w początkach XVIII wieku, a opracowany dopiero w początku XIX wieku palimpsest z biblioteki kapituły weroneńskiej, gdzie na pochodzącym z IV–V wieku rękopisie – po zmyciu tekstu dawniejszego – w wieku VIII–IX dopisano listy św. Hieronima.

Okres renesansu i odejście od dotychczasowego sposobu uczenia prawa na podstawie glosowanego tekstu Digestów, traktowany jako święty, spowodował, że prawnicy i historycy reprezentujący „*mos gallicus iura docendi*” zaczęli odchodzić od interpretowania prawa justyniańskiego i studiować klasyczne korzenie prawa rzymskiego, również na podstawie źródeł spoza kodyfikacji justyniańskiej.

Stąd też w okresie renesansu pojawiają się próby odtwarzania zaginionych dawnych tekstów. Przykładem mogą być prace (opisane przez Marię Zabłocką) nad palingenezją ustawy XII tablic⁶.

W roku 1517 Petrus Aegidius Antverpiensis i Gerardus Meerman publikują w Louvain pochodzący z V wieku rękopis zatytułowany *Gai Institutionum epitome*. Tekst ten pojawia się również w szesnasto- i siedemnastowiecznych wydaniach *Corpus Iuris Civilis* Denisa Godefroya.

Nowe perspektywy badania tekstu Instytucji Gaiusa pojawiły się dopiero w XVIII wieku. W roku 1732 Scipione Maffei opublikował notatkę w czasopiśmie „*Verona illustrata*” o odnalezieniu w Bibliotece Kapituły weroneńskiej starożytnego rękopisu (Kodeks XV), „zawierającego – jak pisał – dzieło jakiegoś dawnego jurysty”. O swoim odkryciu

³ Zob. Cicero, *De oratore* 1.190: *Si enim aut mihi facere licuerit, quod iam (diu) cogito, aut alius quispiam aut me impedito occuparit aut mortuo effecerit, ut primum omne ius civile in genera digerat, quae perpauca sunt, deinde eorum generum quasi quaedam membra dispertiat, tum proprium cuiusque vim definitione declaret, perfectum artem iuris civilis habebitis, magis magnam atque uberem quam difficilem et obscuram.*

Cicero, *De oratore* 1.189: *Tum sunt notanda genera et ad certum numerum paucitatemque revocanda. Genus enim id est, quod sui similis communione quadam, specie autem differentis, duas aut pluris complectitur partis. Partes autem sunt, quae generibus iis, ex quibus manant, subiciuntur; omniaque, quae sunt vel generum vel partium nomina, definitionibus quam vim habeant est exprimendum.*

⁴ Gai 1,8; 1,9; 2,2; 2,12–14; 3,88; 4,1–5.

⁵ *Constitutio Omnem* 1 oraz *De confirmatione Institutionum* 6.

⁶ M. Zabłocka, *Ustawa XII tablic. Rekonstrukcje doby Renesansu*, Warszawa 1998.

Maffei pisał również w roku 1742 w *Opuscoli ecclesiastici*. Nie precyzując bliżej zawartości rękopisu, wyraził pogląd, że znajdują się w nim obszarpane karty z Digestów, bądź też pochodzące od jakiegoś dawnego jurysty („*Carte lacere da un codice delle Pandette, o d'antico Giuriconsulto*”). Maffei wspomina również o zachowanym, w Bibliotece Kapituły w Weronie, oddzielnym fragmencie zatytułowanym *De praescriptionis et interdictis*.

W roku 1816 Christian Haubold (1766–1824), historyk prawa saskiego w Uniwersytecie w Lipsku, odnalazł wzmiankę Maffei o fragmencie mówiącym o przedawnieniach i interdiktach. Wiadomość o swym odkryciu przekazał w wykładzie wygłoszonym w grudniu 1816 roku, o czym przedtem zawiadomił Fryderyka von Savigny'ego. Wiadomość o cennym rękopisie w Bibliotece w Weronie powziął również, niezależnie od Haubolda, mający wówczas 16 lat Karl Witte (1800–1883)⁷, który powiadomił również Savigny'ego. Odkrycie to dało nowy impuls do inspirowanych przez Savigny'ego, naukowych podróży do Włoch⁸.

Środowisko naukowe historyków prawa, działające w początku XIX wieku w kręgu Savigny'ego, prowadziło prawdziwe „polowania na odkrywanie dawnych kodeksów”. Nie obyło się to bez zawiści i dążenia do uzyskania pierwszeństwa w odkryciach. Rywalizacja w uzyskaniu możliwości pracy nad Kodeksem XV (13) między Hauboldem i Wittem skończyła się wysłaniem przez Savigny'ego do prowadzenia badań w bibliotekach włoskich Bartholda Georga Niebuhra (1776–1831), który odbył w sierpniu roku 1816 podróż studyjną do Włoch. W czasie dwóch dni pobytu w Weronie obejrzał rękopis Kodeksu XV (13), co pozwoliło mu na ustalenie, że zawiera on tekst jurysty przedjustyniańskiego, najprawdopodobniej Instytucje Gaiusa. To stwierdzenie dało Niebuhrowi sławę odkrywcy Instytucji Gaiusa.

Ze zdaniem Niebuhra zgodził się Savigny, który w ramach programu Pruskiej Akademii Nauk w Berlinie organizował poszukiwania dawnych rękopisów na terenie Italii. Pruska Akademia Nauk, na wniosek Savigny'ego, delegowała do Werony J. Goeschena i E. Beckera, którzy wraz z M. Bethmanem Hollwegem sporządzili w roku 1817 odpis Kodeksu XV (13). Kodeks ten był palimpsestem z listami św. Hieronima (zapisanymi w VIII–IX w.), pod którymi znajdował się dawniejszy tekst Instytucji Gaiusa (zapisany w IV–V w.). Goeschen i Becker sporządzili również kopię fragmentu *de praescriptionibus et interdictis*, jedyne, który był pisany na pergaminie jednokrotnie, i doszli do wniosku, że stanowił on część Instytucji Gaiusa.

Pierwsze wydanie Instytucji, przepisanych przez Goeschena, ukazało się w roku 1820 w Berlinie. Znajduje się ono w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, z pieczętką „T. Dydyńskiego”⁹. W tomie, liczącym 472 strony, znajdują się: *Praefatio Johannaes Goe-*

⁷ Karl Witte (1800–1883) w młodości uznawany był za cudowne dziecko. W wieku lat 14 uzyskał tytuł doktora filozofii, a w wieku lat 16 tytuł doktora prawa w Heidelbergu. Był profesorem prawa rzymskiego we Wrocławiu i w Halle. Badał twórczość Dantego. Zob. C. Vano, *Il nostro autentico Gaio. Strategie della scuola storica alle origini della romanistica moderna*, Napoli 2000, s. 132–133. Por. F. Briguglio, *Gai Codex rescriptus*, (w:) *Gai codex rescriptus in Bibliotheca Capitulari Ecclesiae Cathedralis Veronensis*, curavit Ph. Briguglio (Memorie vive. Testi antichi recuperati a cura di Isabella Piro), Firenze 2012, s. 29, nota 109.

⁸ Książka Laury Moscati, *Italianische Reise. Savigny e la scienza giuridica della restaurazione* (Roma 2000), oddaje znakomicie atmosferę badawczą dwudziestolecia XIX wieku.

⁹ *Gai Institutionum commentarii IV e codice rescripto Bibliothecae Capitularis Veronensis auspiciis Regiae Scientiarum Academiae Borussicae nunc primum editi*, Berolini 1820.

schena; wykaz scholii greckich; indeks skrótów w tekście weroneńskim oraz odczytany tekst Gaiusa z aparatem krytycznym. W roku 1824 ukazało się nowe wydanie Instytucji, opracowane przez F. Bluhmego¹⁰, a w roku 1827 Instytucje zostały opublikowane w Warszawie przez Romualda Hubego¹¹.

W latach 1821–1822 nad odczytaniem tekstu pracował F. Bluhme, który ułatwiał sobie pracę przez stosowanie odczynników chemicznych. Umożliwiły one wprawdzie zidentyfikowanie sporej części pierwotnego tekstu Gaiusa, powodowały jednak po pewnym czasie ogromne pogorszenie czytelności rękopisu. Na podstawie kopii Bluhmego nową kopię sporządził w roku 1866 E. Boecking¹². Trzecią wreszcie kopię – po dodatkowych badaniach w Bibliotece w Weronie w latach 1866–1868 – sporządził W. Studemund i opublikował ją w latach 1878, 1883 i 1884. Stanowiła ona podstawę następnych wydań, uzupełnianych późniejszymi znaleziskami¹³. Stosowane dziś powszechnie wydanie Seckel-Kuebler (ze wstępem Huschkego) uwzględniało powyższe uzupełnienia.

Kodeks weroneński XV (13) zawierał początkowo 130 kart pergaminowych, z których dziś brakuje czterech. Podczas lektur dziewiętnastowiecznych blisko 1/10 część tekstu Instytucji zaginęła lub stała się nieczytelna¹⁴. Po uzupełnieniach pozostała nieznaną mniej więcej 1/13 tekstu. Poza tym *lectio* poszczególnych wyrazów czy skrótów wciąż budzi liczne wątpliwości. Wielokrotne próby odczytania pierwotnego tekstu palimpsestu weroneńskiego, połączone z zastosowaniem ówczesnych technik polegających na traktowaniu tekstu różnymi odczynnikami chemicznymi, a następnie pokrywaniu go żelatyną, spowodowały nieodwracalne pogorszenie czytelności tekstu.

Ostatnia konserwacja miała miejsce w Bibliotece Watykańskiej w latach 1899–1901¹⁵. Pod koniec XIX wieku prefekt Biblioteki Watykańskiej, Francesco Ehrle, zasugerował prefektowi Biblioteki w Weronie przekazanie manuskryptu Gaiusa do Watykanu w celu zabezpieczenia go i dokonania konserwacji¹⁶. Konserwacja przeprowadzona w Watykanie pogorszyła jeszcze znacznie czytelność tekstu. Prace nad manuskrytem nr XV (13) w Watykanie obejmowały również jego fotografowanie. Zdjęcia zostały wykonane w latach 1899, 1902 oraz 1909. Porównanie tych zdjęć świadczy o dalszym pogorszeniu tekstu¹⁷. Pergamin, który był chropowaty i pofałdowany, po XIX-wiecznych próbach odczytania pierwotnego tekstu stał się wyglądony i sztywny. Pokrycie tekstu warstwą

¹⁰ *Gai Institutionum commentarii IV e a F. Bluhmio iterum collato secundum edidit codice rescripto*, Berolini 1824. Wydanie to znajduje się również w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego.

¹¹ *Gai Institutionum commentarii quattuor ad fidem secundae editionis berlinensis. Praemissa est commentario de vita et scriptis Gaii*, Varsoviae 1827. Wydanie to znajduje się w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego oraz w zbiorach Biblioteki im. Rafała Taubenschlaga w Instytucie Historii Prawa UW.

¹² *Gai Institutiones codicis veronensi apographum ad Goescheni, Hollwegi, Bluhmi schedas compositum scipsit lapidibusque exceptam scripturam publicavit Eduardus Boecking*, Lipsiae 1866 (w Bibliotece im R. Taubenschlaga, sygn. IL-9).

¹³ *Gai, Fragmenta augustodunensia* (V wiek) [FIRA2, s. 207–228] (odkryte przez É. Chatelain w Autun, we Francji w 1898); *Gai, libri quarti institutionum fragmenta oxyrhynchitica* (V wiek) [FIRA2, s. 201–204] (opublikowane w 1927); *Gai, libri tertii ac quarti institutionum fragmenta aegyptia* (IV–V wiek) [FIRA2, s. 195–200] (odkryte przez V. Arangio-Ruiza w 1933).

¹⁴ Por. C. Kunderewicz we wstępie do: *Gaius, Instytucje z języka łacińskiego przełożył i wstępem opatrzył Cezary Kunderewicz. Opracował Jan Rezler*, Warszawa 1982, s. 11–12.

¹⁵ Zob. F. Briguglio, *Gai Codex rescriptus*, (w:) *Gai codex, op. cit.*, s. 49–50.

¹⁶ *Ibidem*, s. 45.

¹⁷ *Ibidem*, s. 48–48.

żelatyny spowodowało zatarcie niektórych fragmentów, a ponadto po upływie czasu doprowadziło do odrywania się pokrytych żelatyną liter i całych wyrazów.

W latach osiemdziesiątych XX wieku grupa włoskich badaczy prawa rzymskiego (m.in. Alessandro Corbino i Bernardo Santalucia) stworzyła projekt fotograficznego wydania tekstów prawa rzymskiego. Pierwszym takim wydaniem była publikacja *Florentyny*, bezcennego tekstu Digestów, rękopisu z szóstego wieku, skopiowanego jeszcze w czasach panowania cesarza Justyniana. To pomnikowe dwutomowe wydanie ukazało się w roku 1988 i zostało zaprezentowane w czasie międzynarodowego kolokwium prawa rzymskiego w Copanello (w Calabrii), w obecności prezydenta Włoch Francesco Cossigi¹⁸.

W czasie prac nad fotograficznym wydaniem Digestów narodziła się idea podobnego opublikowania rękopisu weroneńskiego, zawierającego tekst Instytucji Gaiusa. Było to jednak przedsięwzięcie znacznie trudniejsze niż wydanie Digestów, których tekst jest zachowany w stanie prawie idealnym.

Projekt badawczy odzyskania tekstu manuskryptu nr XV (13) został skonkretyzowany podczas prac Convegno w Bolonii w roku 2006. Do programu nazwanego PRIN 2008 (*Programma di ricerca di Rilevante Interesse Nazionale – Per il recupero del Manoscritto Veronese delle Institutiones di Gaius*), kierowanego przez prof. Alessandro Corbino (Catania) i Isabellę Piro (Catanzaro), przystąpiły Uniwersytety w: Bolonii (prof. Filippo Briguglio), Florencji (prof. Bernardo Santalucia), Messynie (prof. Antonino Metro) oraz Palermo (prof. Pietro Cerami).

Prawdziwym szczęściem dla działalności programu jest udział w nim prof. Filippo Briguglio z Uniwersytetu w Bolonii. Pasjonuje się on swymi badaniami rękopisu Gaiusa weroneńskiego i możliwościami, które daje nowa lektura tekstu. Filippo Briguglio opisuje początki swych zainteresowań tekstem manuskryptu weroneńskiego Gaiusa: w roku 2004 zajmował się on sporną w nauce prawa rzymskiego kwestią możliwości nabycia posiadania przez prokuratora w rzymskim prawie klasycznym¹⁹. W tekście Gaiusa 2, 95, w powszechnie przyjętej dziś lekturze Seckel-Kuebler, ostatnie zdanie fragmentu brzmi: *Tantum de possessione quaeritur, an per liberam personam nobis adquiratur*. W wydaniu Krueger-Studemund (z roku 1891) występuje lektura *per extraneam personam*. Występowała jednak również lektura – zgodna z Instytucjami justyniańskimi (I,2,9,5) – *per procuratorem*. Briguglio, skłaniając się za wersją *per procuratorem*, posłużył się odczytaniem dwóch skrótów wyrazów rozpoczynających się na literę „P”, inaczej przekreślonych: znak **P** oznaczał PER, znak **P** oznaczał PRO²⁰. Dojście do takiego wniosku umożliwiła mu, wykorzystywana przez NASA, technika fotografii numerycznej.

Możliwości, które daje technika numeryczna, pozwalają na nowe odczytanie tekstu palimpsestu. Szczególne znaczenie dla odczytania tekstu ma rozszyfrowanie kształtów liter i skrótów, których w tekście jest bardzo dużo, oraz odczytanie innych liter niż w lekturach dotychczasowych, np. zamiast dotychczasowej lektury TOTUM, lektura SOLUM²¹.

Innym przykładem możliwości, które stoją przed badaczami tekstu Gaiusa weroneń-

¹⁸ *Justiniani Augusti Pandectarum Codex Florentinus*, curaverunt A. Corbino, B. Santalucia, t. 1–2, Firenze 1988.

¹⁹ F. Briguglio, *Studi sul procurator, I, L'acquisto del possesso e della proprietà*, Milano 2007.

²⁰ F. Briguglio, *Gai Codex rescriptus*, (w:) *Gai codex, op. cit.*, s. 6.

²¹ *Ibidem*, s. 9.

skiego, jest zaprezentowana przez Briguglio technika odczytywania trójwymiarowego („3D”), umożliwiająca odczytanie tekstu zatartego²².

Briguglio podczas Convegno Internazionale prawa rzymskiego, zorganizowanego przez „Centro Romanistico Internazionale Copanello” w dniach 8–11 czerwca 2012 r., zaprezentował (posługując się techniką komputerową) możliwości, które daje nowe odczytanie rękopisu.

Spotkanie w Copanello, zatytułowane „*Gaius noster nei segni del Veronese*”, udowodniło raz jeszcze, że studia nad Gaiusem są stale aktualne dla badania prawa rzymskiego. Panel zatytułowany „*Gaio e l’insegnamento contemporaneo del diritto privato Romano*” pokazał również znaczenie, jakie Instytucje Gaiusa mają dla współczesnych studiów i dydaktyki prawa rzymskiego²³.

Prace uczonych włoskich nad tekstem manuskryptu weroneńskiego pokazują, że studia nad Instytucjami Gaiusa dają wciąż nowe możliwości poznawcze.

²² *Ibidem*, s. 17.

²³ Por. ostatni podręcznik A. Corbino, który dla części przedstawiającej prawo prywatne stosuje systematykę Instytucji Gaiusa [podobnie jak w literaturze polskiej podręcznik W. Wołodkiewicza i M. Zabłockiej, *Prawo rzymskie. Instytucje*, wydanie pierwsze, Warszawa 1995 (następne wydania: 2000, 2001, 2005 oraz 2009)].